

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.15/17:355.271 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.3.10>

Кізлова О. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У представленій статті розглянуто окремі питання здійснення та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану. Визначено, що основу нормативно-правового регулювання категорії особистих немайнових прав фізичних осіб становлять норми конституційного права, що закріплюють загалом систему особистих прав громадян, а також встановлюють правові гарантії їхнього здійснення.

В статті акцентується увага на тому, що в умовах воєнного стану, від агресії РФ, щоденно завдається моральна шкода громадянам України, тобто порушуються їх особисті немайнові права. Дуже важливим постає питання щодо захисту немайнових прав, компенсації моральної шкоди, завданої фізичними та моральними стражданнями, тортурами, тощо, а також щодо відновлення справедливості і притягнення винних осіб до відповідальності.

Зазначено, що одним із найпоширеніших способів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб є компенсація морального шкоди, яка представляє собою фізичні та моральні страждання, спричинені фізичній особі у результаті порушення його прів і законних інтересів.

Особисті немайнові права є достатньо комплексним і добре захищеним інститутом, оскільки зачіпає найбільш важливі і основоположні права людини, які захищаються, як основним законом держави, так і на міжнародному рівні в таких актах як Конвенції про захист прав людини і основних свобод, постанови Європейського Суду з прав людини тощо. Комплекс способів захисту даної категорії прав досить добре освітлений у загальних положень ЦК України, та в Постановах Верховного суду України.

Ключові слова: *цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, особисті немайнові права, фізичні особи, здійснення особистих немайнових прав, захист особистих немайнових прав, воєнний стан.*

Kizlova O. S. Some issues of exercising and protecting personal non-property rights of individuals under martial law

Abstract. The present article considers some issues of exercising and protecting personal non-property rights of individuals under martial law. It is determined that statutory regulation of the category of personal non-property rights of individuals is based on the provisions of constitutional law which generally enshrine the system of personal rights of citizens and establish legal guarantees for their exercise.

The article focuses on the fact that under martial law, the Russian aggression inflicts moral damage on Ukrainian citizens on a daily basis, i.e., violates their personal non-property rights. Thus, it is crucial to protect non-property rights, compensate for moral damage caused by physical and mental suffering, torture, etc., as well as restore justice and bring perpetrators to justice.

It is noted that one of the most common ways to protect personal non-property rights of individuals is compensation for non-pecuniary damage, which constitutes physical and moral suffering caused to an individual as a result of violation of their and legitimate interests.

Personal non-property rights are a fairly comprehensive and well-protected institution, as they affect the most important and fundamental human rights, which are protected both by the basic law of the state and at the international level by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, judgments of the European Court of Human Rights, etc. The complex of ways to protect the relevant category of rights is well covered in the general provisions of the Civil Code of Ukraine and the rulings of the Supreme Court of Ukraine.

Key words: *civil law, civil legislation, civil law relations, personal non-property rights, individuals, exercise of personal non-property rights, protection of personal non-property rights, martial law.*

Вступ. Актуальність теми пояснюється необхідністю визначення поняття, сутності та ознак здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану, особливо нормативного регламентування способів захисту зазначених особистих немайнових прав в умовах сучасних реалій. Перш ніж розпочати розгляд окремих аспектів особистих немайнових прав фізичних осіб, зокрема безпосередньо способів захисту немайнових прав в умовах воєнного стану, хотілося б приділити увагу такому питанню, як визначення поняття та сутність особистих немайнових прав.

Для початку необхідно зазначити, що у положеннях ЦК України не розкривається таке поняття як особисті немайнові права, але стаття 177 ЦК України згадує, що до об'єктів цивільних прав належать нематеріальні блага. Також у статті 201 ЦК України міститься перелік особистих немайнових благ, до них відносяться: «життя та здоров'я, гідність особистості, особиста недоторканність, честь та добре ім'я, ділова репутація, свобода творчості, ім'я громадянина, авторство, тощо, а також інші блага, що охороняються законом» [12]. Варто відзначити, що наведений перелік наведений у вищезазначеній статті не є вичерпним, ЦК України передбачає можливість віднесення інших немайнових благ, які належать фізичним особам від народження або в силу закону, невідчужувані і непередавані іншим способом.

Велика кількість думок щодо поняття та сутності такої категорії як особисті немайнові права фізичних осіб, опосередковані відсутністю законодавчого закріплення самого визначення поняття та єдиного походу розуміння цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці питань здійснення особистих прав фізичними особами, у тому числі немайнових прав в умовах воєнного стану присвячено праці багатьох науковців, які є представниками різних галузевих юридичних наук. Так, вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені: В. О. Бажанов, С. Б. Булеца, А. О. Вербицька, А. С. Довгерт, М. Жалдак, Д. В. Кравчук, О. В. Кохановська, В. М. Коссака, В. Є. Макода, Н. Риженко,

О. І. Сафончик, Р. Стефанчук, Л. В. Свіщук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Б. С. Щербина та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до комплексного наукового підходу, основу нормативно-правового регулювання категорії особистих немайнових прав фізичних осіб становлять норми конституційного права, що закріплюють загалом систему особистих прав громадян, а також встановлюють правові гарантії їхнього здійснення.

Так, у розділі 2 Конституції України закріплено, що на території нашої держави визнаються та гарантуються права та свободи людини та громадянина відповідно до загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права. Основні права та свободи людини невідчужувані і непорушні. Здійснення права і свободи людини і громадянина не має порушувати прав та свободи інших осіб. Відповідно до статті 24 Конституції України: «державна гарантує рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового становища, місця проживання, ставлення до релігії, політичних переконань, а також інших обставин» [2]. При цьому прямо забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, етнічної, статевої, мовної чи релігійної приналежності.

Цивільні правовідносини (майнові та немайнові) регулюються нормами цивільного права.

В даний час можна виділити загальні тенденції розвитку цивільного права, тенденції розвитку окремих галузей цивільного права та тенденції розвитку певних підгалузей та інститутів.

Тенденції, що стосуються особистих немайнових прав, з причин появи можна поділити на викликані зовнішніми політичними, соціальними, економічними процесами, науково-технічним прогресом і на обумовлені зміною світогляду людини, її погляду на навколишній світ і на себе.

В даний час відсутня система нормативно закріплених засобів захисту немайнових прав фізичних та юридичних осіб, держави, які постраждали через військову агресію РФ, яка з 24 лютого 2022 року розпочала повно-

масштабне вторгнення на територію України, і вже третій рік ведуться активні бойові дії, у результаті яких порушується основне право людини – право на життя.

Вбивства, спричинення тілесних ушкоджень, незаконне позбавлення волі шляхом викрадення громадян України на тимчасово окупованих територіях з подальшим їх примусовим вивезенням, тортури і нелюдське поводження, зґвалтування тощо, є прямим порушенням прав на життя, гідність і недоторканність. Водночас, в умовах «війни» вчиняються порушення прав фізичних осіб на охорону здоров'я шляхом обмеження доступу до отримання медичних послуг на тимчасово окупованих територіях, а також заподіяння шкоди здоров'ю через травми тощо.

Слід звернути увагу на наукові дослідження за результатами яких науковці при визначенні поняття і сутності особистих немайнових прав виділяють фундаментальні ознаки, то як: «цивільні правовідносини, що виникають з приводу нематеріальних благ, є особистими, вони складаються з приводу особливої категорії об'єктів – нематеріальних благ, що носять чітко виражений особистісний характер, тобто дані правовідносини є немайновими та не мають безпосереднього зв'язку з майновими відносинами; у своєму непорушеному стані право на честь та гідність, право на життя та здоров'я, особисту недоторканність тощо не припускають виникнення майнових прав у їхніх власників, тобто ця категорія прав позбавлена будь-якої вартісної характеристики; особисті немайнові права носять абсолютний характер, тобто дане суб'єктивне право належить до числа невідчужуваних» [11].

Також науковці доходять висновку, що: «особисті немайнові права є тими нематеріальними благами, які нерозривно пов'язані з особою, належать їй від народження і є невідчужуваними» [1].

У даний час існує кілька підходів до класифікації особистих немайнових прав у відповідності до змісту їх ознак, основоположними з яких є невід'ємність від особи і немайновий характер [13].

В свою чергу Л. М. Максимов зазначає, що: «за змістом цивільного звання законо-

давства (стаття 201 ЦК України) поняттям «немайнові блага» охоплюються і особисто немайнові права» [4, с. 136–139]. Більше того, відзначна частина юристів вивчаючи дане питання розглядають немайнові права і нематеріальні блага у межах ЦК України, тобто в якості тотожних понять.

С. О. Сліпченко дає наступне визначення: «нематеріальні блага як об'єкти цивільних прав представляють собою блага, належні фізичній особі від народження або у відповідності до закону, невід'ємні від нього і невідчужувані» [11].

Як зазначає Д. С. Ромась: «нематеріальні блага, не мають економічного характеру, деякі невіддільні від особистості, носять нематеріальний характер, носять змінний характер. Немайнові права, в свою чергу, опосередковують відносини, що виникають з приводу особистого немайнового блага, в тому числі за його придбанням і захистом» [10, с. 127–134].

Таким чином, розглянувши кілька підходів наукових цивілістів і вивчивши норми законодавства, можна зробити висновок, що особисті немайнові права надають собі суб'єктивні права фізичних осіб, нерозривно пов'язані з особистістю, властиві їм від народження, на нематеріальні блага, перераховані в статті 201 ЦК України.

Далі розглянемо способи захисту особистих немайнових цивільних прав фізичних осіб в умовах воєнного стану як окремий аспект здійснення таких прав фізичних осіб в умовах воєнного стану.

Так, стаття 201 ЦК України передбачає, що «нематеріальні блага підлягають захисту у випадках та порядку передбачених цивільним законодавством та іншими законами, а також у тих випадках і межах, у яких використання способів захисту цивільних прав (стаття 16 ЦК України) впливає з порушеного нематеріального блага або особистого немайнового права та характеру наслідків цього порушення» [5].

Так одним із найпоширеніших способів захисту є компенсація морального шкоди. Моральна шкода представляє собою фізичні та моральні страждання, спричинені фізичній особі у результаті порушення його прів і закон-

них інтересів. У разі наявності такого роду страждань фізична особа має право звернутися до суду з вимогою визначення обов'язку грошової компенсації, розмір якої залежить, крім іншого, від ступеня провини порушника.

В умовах воєнного стану [7; 8], від агресії російської федерації, щоденно завдається моральна шкода громадянам України, тобто порушуються їх особисті немайнові права. Дуже важливим постає питання щодо захисту немайнових прав, компенсації моральної шкоди, завданої фізичними та моральними стражданнями, тортурами, тощо, а також щодо відновлення справедливості і притягнення винних осіб, у сучасних реаліях це військовослужбовців РФ та осіб, які підтримують і фінансують військову агресію і своїми діями також порушують немайнові права фізичних осіб – громадян України, до відповідальності.

Відповідно до положень Конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» (Європейської конвенції з прав людини): «кожна держава має обов'язки перед своїми громадянами: зокрема негативний обов'язок, який полягає у тому, що державні органи та службові особи держави не можуть позбавляти людину життя, за винятком ситуацій, коли таке позбавлення є абсолютно необхідним (випадки, за яких держава може застосувати летальну силу, перераховані в положеннях частини другої статті Конвенції), а також позитивний обов'язок, який полягає у необхідності встановлення державою законодавчих положень, які б захищали життя людини, передбачали юридичну відповідальність за протиправне позбавлення людини життя та забезпечення об'єктивного й ефективного розслідування незалежними органами фактів посягання на людське життя та здоров'я» [3]. Звертається увага на те, що показниками ефективності проведення розслідування виступають: «виявлення та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили порушення особистих немайнових прав фізичних осіб, зокрема права на життя».

Безумовно, у сучасних реаліях, відповідальність за вчинення порушення особистих немайнових прав фізичних осіб повною мірою лежить на РФ як країні-агресорі, визнаною такою ООН. Проте це не виключає й обов'язку

Українського уряду виконати свої обов'язки у вигляді створення процедур та механізмів захисту порушених особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану.

Ступінь моральних або фізичних страждань оцінює суд, при цьому він враховує фактичні обставини морального шкоди, індивідуальні особливості потерпілого та інші конкретні обставини, які свідчать про тяжкість страждань, перенесених фізичною особою, особисті немайнові права якої були порушені.

Відповідно до пункту 9 частини другої статті 16 ЦК України фізичні особи можуть звернутися з вимогою про відшкодування моральної (немайнової) шкоди як засобу захисту своїх особистих немайнових чи майнових прав та інтересів.

Існує кілька способів відшкодування шкоди, заподіяної в результаті військової агресії РФ.

По-перше, репарації: РФ, як країна-агресор буде зобов'язана сплатити компенсаційні платежі, щоб відшкодувати матеріальні збитки, завдані Україні, яку вона атакувала та на території якої з 24 лютого 2022 року розпочала повномасштабні військові дії. Це можуть бути фінансові внески, відновлення інфраструктури, реконструкція пошкоджених будівель тощо. Репарації РФ включатимуть також компенсацію за втрату життя, травми та інші страждання, заподіяні громадянам України.

Крім того, може бути використана гуманітарна допомога: міжнародна спільнота може надавати гуманітарну допомогу Україні, яка постраждала від військової агресії. Гуманітарна допомога спрямована на надання невідкладної допомоги тим, хто потерпів від воєнного конфлікту, з метою забезпечення мінімальних умов життя і допомоги у відновленні.

Разом з тим, існує відшкодування шкоди за рішенням міжнародного суду: у разі, коли військова агресія РФ визнана злочином проти міжнародного права, започатковуються судові процеси перед міжнародними судами, такими як Міжнародний кримінальний суд або Міжнародний суд ООН. У разі винесення вироку винна сторона, зокрема РФ, буде зобов'язана відшкодувати шкоду Україні, яка постраждала.

Звертається увага на те, що Верховна Рада України постановою від 14 квітня 2022 року № 2188-ІХ: «визнала дії, вчинені збройними силами РФ та її політичним і військовим керівництвом під час збройної агресії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу» [9]. Крім того, у 2022 році РФ було визнано державою-терористом парламентською асамблеєю НАТО, яка підтримала відповідну резолюцію щодо створення спеціального трибуналу, а також разом з тим парламент ЄС визнав РФ державою-спонсором тероризму та державою, яка застосовує засоби тероризму.

Нарешті, може бути використана допомога від міжнародних організацій, що включає звернення до міжнародних організацій, держави та громадських організацій, щоб отримати підтримку у відшкодуванні шкоди та відновленні країни.

Згідно до положень статті 23 ЦК України: «фізичний біль і страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, завдають особі моральної шкоди» [5].

Відповідно до положень статті 128 КПК України: «особа, якій воєнним злочином завдано майнової або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння».

За загальною нормою статті 1177 ЦК України: «шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону» [5].

Відповідно до положень статті 1168 ЦК України: «моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів» [5].

Крім того положеннями частин дев'ятої та десятої статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» передбачають: «спеціальне правило, згідно з яким відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на РФ як на державу, що здійснює окупацію, при цьому Україна всіма можливими засобами сприяє відшкодуванню матеріальної та моральної шкоди РФ» [6].

З урахуванням вищевикладеного можна зробити висновок, що особисті немайнові права є достатньо комплексним і добре захищеним інститутом, оскільки зачіпає найбільш важливі і основоположні права людини, які захищаються, як основним законом держави, що має головне значення в ієрархії нормативно-правових актів, так і на міжнародному рівні в таких актах як Конвенції «Про захист прав людини і основних свобод», постанови ЄСПЛ тощо. Комплекс способів захисту даної категорії прав досить добре освітлений, прикладом є зміст загальних положень ЦК України, а більш роз'яснювальні та конкретизовані положення містяться в Постановах Верховного суду України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Давидова Н. О. Особисті немайнові права : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Н. О. Давидова. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 27 с.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. Конвенцію ратифіковано Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

4. Максимов Л.М. Загальна характеристика нематеріальних благ як об'єктів цивільних прав. Юридичний науковий електронний журнал. № 8/2023. С. 136–139.
5. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Станом на 15 вересня 2021 року / За заг. ред. Теремецького В. І. Київ.: Видавничий дім «Професіонал», 2021. 1158 с.
6. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 26, ст. 892) // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/stru#Stru>
8. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>
9. Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». Постанова Верховної Ради України від 14.04.2022 № 2188-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
10. Ромась, Д. С. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як захід цивільно-правової відповідальності за порушення авторського права. Київський часопис права, 2022 (4), 127–134.
11. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія / Х., 2013. 552 с.
12. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. За заг. ред. доктора юридичних наук, профсора Харитонова Є.О. кандидата юридичних наук, доцента Калітенко О.М. вид. «Норма права», 2023. 1424 с.
13. Юркевич Ю. М., Дутко А. О. та ін. Особисті немайнові права особи : навч. посібник / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 444 с.